

Дмитро Ткач

РОЛЬ ОСОБИСТОГО ФАКТОРА У ЗАПОЧАТКУВАННІ УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКИХ СТОСУНКІВ

У статті аналізується роль особистого фактора в становленні українсько-угорських стосунків. Особливу увагу автор приділяє першому Президентові незалежної Угорщини А. Гьонцу, його зусиллям для започаткування, дружніх, добросусідських відносин з Україною. Висвітлюється внесок угорських, українських дипломатів у цю справу.

Ключові слова: *особистий фактор, українсько-угорські відносини, угорські дипломати, українські дипломати.*

D.Tkach. Role of personal factors in the development of Ukrainian and Hungarian relations. *In the article the role of personal factors in the development of Ukrainian and Hungarian relations is analyzed. A special focus is made by the author to the first President of independent Hungary A. Göncz, his efforts to start friendly, good-neighbourly relations with Ukraine. The contribution of Hungarian, Ukrainian diplomats in this affair is lighted up.*

Keywords: *personal factor, Ukrainian-Ungarian relations, ungarian diplomats, ukrainian diplomats.*

У сучасній історії становлення української дипломатії загальноновизнаним є той факт, що саме із українсько-угорських відносин розпочинається розвиток двосторонніх стосунків. Підтвердження цих слів шукаємо у вітальній телеграмі колективу посольства Президента України Л.Д. Кучми з нагоди відкриття першого посольства України в світі, датованій 24.03.2002 р.: «Щиро вітаю зі знаменною для української дипломатії ювілейною датою – 10 річницею відкриття першого посольства незалежної України за кордоном. Перекоаний, що посольство, яким напрацьовано великий досвід забезпечення національних інтересів України, і надалі гідно представлятиме нашу державу на міжнародній арені» [1].

Історія становлення українсько-угорських відносин бере свій початок з кінця 1989 р., коли в Угорщину прибула українська делегація на чолі з міністром культури УРСР Ю. Олененком. Під час цього візиту вперше в сучасній історії України було підписано протокол про співробітництво двох країн у сфері культури. Цікаво, що посольство СРСР, яке на той період очолював І. Абоїмов, не звернуло уваги на цей знаковий, як засвідчило майбутнє, угорський крок. Деяко пильніше радянські дипломати відстежили візит у серпні 1990 р. до Будапешта делегації МЗС України на чолі з міністром А.М. Зленком. Українську делегацію в Угорщині прийняли на вищому рівні. Відбулися зустрічі з Президентом А. Гьонцом, прем'єр-міністром Й. Анталлом, міністром закордонних справ Г. Єсенскі. Угорці вже тоді прагнули показати, що вони підтримують бажання України стати незалежною, суверенною державою, готові надати їй всіляку допомогу на цьому шляху.

У вересні 1990 р. Україну з офіційним візитом відвідав Президент Угорщини А. Гьонц. Це був цільовий візит глави сусідньої держави до України. Переговори з керівництвом України, парламентаріями відбувалися в теплій, конструктивній атмосфері.

Проривом у двосторонніх відносинах України з Угорщиною став візит Голови Верховної Ради УРСР Л.М. Кравчука до Угорщини (30 травня – 1 червня 1991 р.), під час якого було підписано дев'ять двосторонніх документів, які заклали фундамент договірно-правової бази українсько-угорського співробітництва. Це, зокрема, Декларація про основи відносин між Україною та Угорською Республікою, Консульська конвенція, Декларація про принципи співробітництва щодо забезпечення прав національних меншин. Перші два документи практично де-юре визнавали Україну як незалежну державу.

Цікавим було те, що угорський дипломатичний протокол у першій та й, мабуть, останній раз зіштовхнувся з проблемою прийому делегації вищого рівня на чолі з головою парламенту. Не президента, не прем'єр-міністра, а саме спікера парламенту. Був ще один делікатний момент: реакція Радянського Союзу на рівень прийому української

делегації, адже тут лідер був один – М. Горбачов – і тільки його потрібно було приймати з усіма відповідними почес-тями.

Угорці вийшли з цього становища, створивши особливий протокол для зустрічі Л. Кравчука. Замість парадної загальноприйнятої зустрічі на площі ім. Л. Кошута перед парламентом війська були вишикувані на летовищі, а над резиденцією і на автомобілі були встановлені прапори УРСР, але в місті їх не було. Українців влаштував і такий варіант, тому що їх уперше приймали за кордоном як представників самостійної держави.

Першому в історії новітньої України офіційному візиту голови Верховної Ради передував складний переговорний процес. З українського боку делегацію очолював Б.І. Тарасюк – на той час начальник управління політичного аналізу та планування МЗС України, а з угорського – І. Монорі, начальник територіального управління, яке займалося співробітництвом з СРСР. Проблема полягала в тому, що хоч УРСР, згідно з Конституцією, мала право на ведення зовнішньополітичної діяльності, але більшості ознак суверенної держави – а саме міжнародно визнаних кордонів, громадянства, власного паспорта, дипломатичних представництв, армії тощо – не мала. Це надзвичайно ускладнювало хід переговорів, особливо коли йшлося про Консульську конвенцію та Декларацію про основи відносин між Україною та Угорською Республікою. Окрім того, шалений тиск на українську делегацію здійснював тодішній посол СРСР в УР І.П. Абоїмов. Цей досить відомий своєю жорсткістю як до радянських дипломатів, так і до угорців керівник дипломатичної місії робив усе для того, щоб у жодному з прийнятих документів не було зафіксовано хоча б найменших ознак визнання України де-факто незалежною державою.

На початку грудня 1991 р. відбулася подія, яка також стала визначальною у становленні молоді української дипломатії. Одразу після оголошення результатів Всенародного референдуму Будапешт встановлює дипломатичні відносини з Україною, а 6 грудня Київ відвідала делегація Угорської Республіки на чолі з прем'єр-міністром Й. Анталлом.

В урочистій обстановці в Маріїнському палаці було підписано Договір про основи добросусідства та співробітництва [2] (підписаний 06.12.1991 р.; ратифікований українською стороною 01.07.1992 р., угорською – 11.05.1993 р.; обмін ратифікаційними грамотами відбувся 16.06.1993 р.). Це був перший документ такого рівня, який підписала Україна. В той же день у Києві було відкрито посольство Угорщини, знову ж таки перше серед іноземних дипломатичних представництв.

Повертаючись до базового договору, потрібно відмітити, що в цьому документі було зафіксовано надзвичайно важливе положення про те, що «...Сторони не мають і не будуть мати в майбутньому територіальних претензій одна до одної». У подальшому саме цей розділ Договору три дні дебатувався у Державних Зборах УР під час процедури ратифікації. Незважаючи на сильний опір опозиції, насамперед Незалежної партії дрібних господарів, парламент ратифікував цей документ.

Головний зміст суперечок полягав у тому, що цей пункт, на думку опонентів, назавжди позбавляв угорців надії на повернення територій, які їм належали до прийняття Тріанонської мирної угоди. Правих особливо дратувало те, що в Договорі було записано «...не будуть мати в майбутньому», основним їхнім аргументом було те, що у міжнародно-правових документах немає майбутнього часу. Але завдяки здоровому глузду більшості депутатів договір дістав путівку в життя.

Принагідно зауважимо, що хоч візит високої угорської делегації, підписані документи створили умови для подальшого розвитку українсько-угорських відносин, однак відсутність посольства України в Будапешті, українських дипломатів робили марними надії на активізацію співробітництва обох країн. Розуміючи це, Київ у січні 1992 р. призначає тимчасово повіреного у справах України в Угорщині. 24 березня 1992 р. урочисто було відкрито посольство України в Угорщині, яке стало першим дипломатичним представництвом України за кордоном.

То чому саме Угорщина була тією державою, яка першою в світі надала Україні руку дружби та взаємодопомоги? Це було пов'язано із декількома факторами.

Угорщина тривалий час потерпала від свого східного сусіда. Імперія – чи то Російська, чи то Радянська – була завжди загрозою державності Угорщини. З історичної пам'яті угорців ніхто не викреслить ролі Росії у придушенні революції 1848 р. і СРСР – у розгромі революції 1956 р. Тому, коли з'явилася надія на те, що на східному кордоні імперія може поступитися місцем Україні, та ще такий державі, яка обирає демократичний, європейський шлях розвитку, то, певна річ, угорці доклали всіх зусиль для того, щоб сприяти перетворенню сподівань на реальність. Більшість угорських політиків і населення розуміють, що в реаліях сьогоденішньої Європи не варто розраховувати на повернення Угорщині територій, втрачених у результаті підписання Трианонського мирного договору. Тому шлях до об'єднання угорської нації один, а саме – мовне, культурологічне єднання, що базується на збереженні національних традицій. Отже, Україна, на території якої проживає понад 160 тис. угорців, була визначена як країна, де існують найбільш сприятливі умови для духовного об'єднання угорців. Не випадково саме з Україною угорці першими підписали Декларацію про забезпечення прав національних меншин та створили Змішану українсько-угорську комісію з питань забезпечення прав національних меншин, яка успішно діє понад сімнадцять років.

Як Україна, так і Угорщина є постсоціалістичними країнами, які магістральним шляхом розвитку визначили побудову демократичного суспільства на засадах ринкової економіки. Звичайно, спільна мета є доброю основою для взаємодії.

Обидві країни задекларували свої наміри щодо інтеграції в європейські та євроатлантичні структури. Угорщина надає постійну допомогу Україні в її європейських і євроатлантичних прагненнях.

Геополітичний фактор. Сусідні Україна та Угорщина належать до регіону країн Центральної та Східної Європи. Вони тісно пов'язані спільними інтересами у сфері безпеки у широкому розумінні цього поняття – від військової до екологічної. У розвитку економіки обох країн значне місце відводиться включенню їх до європейської мережі транспортних коридорів – автомобільних, залізничних і водних.

Економіки двох країн у соціалістичну добу були досить взаємопов'язані. І хоч після розпаду РЕВ Угорщина переорієнтувалася на економічне співробітництво із західними країнами, Україна для угорців залишилася досить привабливим партнером. Традиційно розвивається співробітництво прикордонних територій.

Відносини обох країн в історичному минулому не обтяжені конфліктами та проблематичними питаннями. Досить безхмарно розвиваються взаємовідносини і на сучасному етапі.

З більшості гострих міжнародних питань позиції України та Угорщини практично збігаються або дуже близькі. Це дає можливість зовнішньополітичним відомствам обох країн проводити узгоджену лінію як у міжнародних, так і в регіональних організаціях.

Завдяки цим та іншим факторам, виваженим, скоординованим і цілеспрямованим спільним зовнішньополітичним діям обох країн, Україні та Угорщині впродовж 90-х років вдалося створити основу цілісної системи взаємовигідного партнерства та добросусідських відносин [3]. Вона охоплює весь комплекс українсько-угорського співробітництва у всіх, без винятку, сферах, а для її реалізації розроблено дієвий механізм координації діяльності двох держав як на двосторонньому рівні, так і на міжнародній арені.

Становлення новітньої історії українсько-угорських відносин пов'язане з особистим фактором, про який варто сказати окремо.

У першу чергу мова йде про Президента Угорської Республіки Арпада Гьонца. До цієї людини в автора були та залишаються дуже теплі почуття. Особливо потрібно наголосити на ролі Арпада Гьонца в утвердженні міжнародного авторитету України. Ще за часів СРСР, у вересні 1990 р., Президент Угорської Республіки відвідав Україну з офіційним візитом. Це було не просто відвідання Києва по дорозі з Москви, а цільовий візит глави іноземної держави в Україну. Переговори з керівництвом нашої країни, парламентаріями, керівниками Закарпатської області відбувалися в теплій і конструктивній атмосфері [4]. Вже тоді

угорський Президент коректно, тактовно говорив про роль нашої держави в регіональній політиці ЦСЄ, спонукав наших керівників до більш самостійних і виважених кроків.

У травні–червні 1991 р. Будапешт приймав офіційну делегацію з України на чолі з Головою Верховної Ради Л.М. Кравчуком і знову відбулася дуже тепла та дружня зустріч з Арпадом Гьонцом. І знову угорський Президент говорив про необхідність проведення Україною самостійної зовнішньої політики, пропонував свою підтримку. Те, що це були не тільки слова, Україна переконалася після здобуття незалежності.

Всі десять років свого президентства Арпад Гьонц був палким прихильником розбудови незалежної, суверенної Української держави як рівноправного члена європейської спільноти. Згадаймо лише підтримку угорським Президентом вступу глави нашої держави до неформального Клубу президентів Центральної та Східної Європи. Завдяки зусиллям угорського Президента та Президента Словенії Й. Кучана Україна не тільки була прийнята до клубу, а й мала честь бути країною-господаркою чергового засідання президентів ЦСЄ, що відбулося у Львові.

Подією, що стала яскравою ілюстрацією щирого ставлення як угорців, так і іноземних громадян до цієї людини, стало 10 лютого 2002 р., коли А. Гьонц, перебуваючи на заслуженому відпочинку, відзначав своє 80-річчя. Для угорців, у свідомості яких А. Гьонц цілковито асоціюється з образом «батька», цей день став черговою можливістю для висловлення вдячності за його величезний внесок у справу формування сучасної демократичної Угорщини. Показово, що і глави десятків країн світу надіслали свої привітання людині, яка вже не перебуває при владі [4].

Цікавим було і прощання з А. Гьонцем після закінчення моєї першої каденції. Президент прийняв мене та декількох співробітників посольства в будинку Національних зборів Угорщини. У кімнаті для проведення урочистих зустрічей було не більше десяти людей, серед них працівники секретаріату президента та угорські дипломати. А. Гьонц розпочав офіційно, але потім перейшов на тепле, душевне спілкування. «Ти знаєш, – сказав він мені, – що через мене пройшло дуже багато послів, але

такого, як ти, не було. Ти такий великий та добрий як Україна. Не було жодного прохання, яке б я тобі не висловив, на яке б ти не дав позитивної відповіді. Я тобі дуже вдячний і найменше, що я можу тобі зробити, це вручити орден Угорської Республіки «Срібний Хрест другого ступеня».

Тому я ще раз згадую цю Велику Людину, як головну рушійну силу у встановленні українсько-угорських стосунків. Саме з його благословення ще за часів СРСР ми розпочали українсько-угорський діалог, який виріс до сучасних дружних стосунків.

Монорі Іштван. Іштван – легенда угорської дипломатії. Коли я вже розпочав працювати на Україну він був начальником територіального управління МЗС Угорщини, яке займалося СРСР. Саме він мене спонукав до розбудови українсько-угорських зв'язків, багато допомагав у цій складній роботі. Він ще у тому далекому 1990 році вірив, що Україна буде самостійною державою та буде мати власну зовнішню політику. Монорі допоміг мені в організації першого візиту за кордон, а саме в Угорщину, міністра закордонних справ України А. Зленка, а потім і Голови Верховної Ради УРСР Л.М. Кравчука до Угорщини (30 травня – 1 червня 1991 р.). У невеличких угорських кав'ярнях він розповідав мені про радянсько-угорські стосунки, про ті події, які відбувалися в СРСР і в Угорщині. Це була не публічна інформація, з якої я мав правдиву інформацію про справжній стан справ. Це допомагало мені приймати правильні, виважені рішення [5].

Хочу повернутися до першого в історії новітньої України офіційного візиту голови Верховної Ради УРСР Л.М. Кравчука до Угорщини. Цій події передував складний переговорний процес. З українського боку делегацію очолював Б.І. Тарасюк, на той час начальник управління політичного аналізу та планування МЗС України, а з угорського – І. Монорі, начальник територіального управління, яке займалося співробітництвом з СРСР. Проблема полягала в тому, що хоч УРСР, згідно з Конституцією, мала право на ведення зовнішньополітичної діяльності, але більшості ознак суверенної держави – а саме: міжнародно визнаних

кордонів, громадянства, власного паспорта, дипломатичних представництв, армії тощо – не мала. Це надзвичайно ускладнювало хід переговорів, особливо коли йшлося про Консульську конвенцію та Декларацію про основи відносин між Україною та Угорською Республікою. Окрім того, шалений тиск на українську делегацію здійснював посол СРСР в УР І.П. Абоїмов. Цей досить відомий своєю жорсткістю як до радянських дипломатів, так і до угорців, керівник дипломатичної місії робив усе для того, щоб у жодному з прийнятих документів не було зафіксовано хоча б найменших ознак визнання України де-факто незалежною державою (щодо теми ролі особистості у встановленні українсько-угорських стосунків).

Так, у пункті 9 Декларації про основи... йшлося про співробітництво в галузі безпеки. Це особливо розлютило посла, і він у запалі кричав на автора цих рядків: «Ви що там, хохли дурні, не розумієте, що робити. Яка безпека? Ви що вже незалежні... (далі йшла ненормативна лексика). Геть викиньте цей пункт».

Відповідний демарш Абоїмов зробив і в МЗС Угорщини.

Але всі спроби завадити започаткуванню українсько-угорських відносин були марними. Саме факт візиту в Угорщину делегації на найвищому рівні з України, переговори з президентом, прем'єр-міністром, головою Державних Зборів, підписані документи засвідчили визнання де-факто угорцями незалежності нашої держави ще за часів існування Радянського Союзу [6]. І у цьому успіхові була величезна заслуга І. Монорі.

Не можу не згадати одного цікавого факту. Напередодні прильоту української делегації декілька документів ще не були узгоджені. І ми прийшли до І. Монорі в кабінет і цілу ніч їх узгоджували та друкували. Із угорського боку за комп'ютером сидів Ференц Контра, а з нашого – Б. Тарасюк. Роботу закінчили о шостій ранку. Вікна кабінету Іштвана виходили на Дунай, і я побачив, як сходить сонце над цією чудовою річкою. Не думаю, що хоч один іноземний дипломат може сказати, що він провів ніч у МЗС Угорщини.

Монорі завжди любив і любить Україну, зробив дуже багато для становлення українсько-угорських стосунків, я дуже шаную цю людину, ціную його дружбу та бажаю йому міцного здоров'я.

Безумовно, потрібно згадати й інших на той час молодих, талановитих угорських дипломатів, які разом із Іштваном працювали в управлінні, а саме: Ференц Контра, Ерньо Кешкені, Сергій Сюч, вони також багато зробили для започаткування українсько-угорських зв'язків. До речі, всі вони потім виростили до Надзвичайних і Повноважних Послів Угорщини та достойно продовжують дипломатичні традиції І. Монорі.

Я вже згадував про те, що Б. Тарасюк був одним із головних переговорників з Угорщиною під час підготовки візиту Л.М. Кравчука. Саме від нього я в той час вчився майстерності ведення переговорного процесу. Борис Іванович – блискучий переговорник, я не думаю, що у сучасній українській дипломатії є хтось йому рівний. Він вмів знаходити вихід з абсолютно патової ситуації, пропонувати такі рішення, які сприймалися партнерами по переговорах і дозволяли розблокувати будь-яку ситуацію.

На той час начальник управління МЗС Тарасюк величезну увагу приділяв розбудові українсько-угорських стосунків. Він розумів, що тут ми у змозі зробити прорив у двосторонніх стосунках. І ми це зробили. Не випадково саме Борис Іванович приїхав у Будапешт відкривати 24 березня 1992 року перше посольство України у світі. Всі інші побоялися. А міністр А.М. Зленко замість подяки закинув: «Я не вірю у цю аферу Ткача». Тарасюк повірив, і тому саме із Угорщини розпочинається українська двостороння дипломатія.

Потім Б.І. Тарасюк став міністром, послом, головою комітету Верховної Ради, але де він не був, у нього завжди залишається тепле, сердечне відношення до Угорщини, як до першої любові. Угорці також шанують і цінують нашого міністра і завжди радо приймають у Будапешті.

Декілька слів про мій особистий вклад у встановлення українсько-угорських відносин. Вже з перших днів роботи в Будапешті, а це вересень 1989 року, я думав про те, яким

могло би бути українсько-угорське співробітництво. На цю тему я навіть розмовляв із першим секретарем ЦК КП України Івашко. І як не дивно, отримав підтримку. Як підтвердження цьому був візит міністра А.М. Зленка в Будапешт у серпні 1990 р.

Потім була тяжка та небезпечна робота на користь України радянського дипломата. Київ у січні 1992 р. призначає мене тимчасовим повіреним у справах України в Угорщині. Про це мені по телефону з радістю повідомив Б. Тарасюк.

Мої стосунки з послом Абоїмовим увесь час його перебування на цій посаді склалися не просто. Посол постійно шукав причину, за що б мене вилаяти, особливо тоді, коли я більшу частину роботи присвячував Україні, але я старався не дати йому слухної нагоди.

Але після того, як мене призначили тимчасовим повіреним України в УР, його як гедзь укусив. І розпочалися для мене найтяжчі дні перебування в Угорщині. Абоїмов заборонив мені користуватися урядовим зв'язком, міжнародним телефоном, факсом, ксероксом. Я практично був відрізаний від зв'язку з Києвом. Виручили, як завжди, угорські друзі. У мене був друг Лайош Пастор, який мав скорняцьку майстерню у центрі Будапешта. Саме із цього приміщення я передавав телефонограми в МЗС України, телефонував колегам, вирішував різні проблеми.

На початку березня ситуація навколо мене стала занадто напруженою. Я звернувся до А.М. Зленка з проханням дозволити приїхати до Києва. На перекладних я доїхав до Чопа, а там потягом до столиці. Міністерство тоді було маленьке, там працювало чоловік 70. Міністр мене прийняв у той же день. Я запропонував відкрити посольство України у Будапешті. А в той час у Верховній Раді досить активну позицію займали представники «Руху», які вимагали від А.М. Зленка якомога швидше відкрити перше посольство за кордоном. У той же час грошей на це в держави не було.

Міністр сприйняв мою інформацію скептично. «А де ти візьмеш приміщення, гроші і все інше?» – спитав він мене. Я з впевненістю відповів, що всі ці проблеми вирішимо.

«Тоді відкривай, – сказав він, – але попереджую, що поспом ти не будеш і квартиру в Києві я тобі не дам».

На зворотній дорозі зупинився в Ужгороді та зустрівся із Василем Сивулею, який на той час був керівником банку «Лісбанк». Домовилися про те, що він дасть безвідсотковий кредит у розмірі 50 тисяч доларів на започаткування роботи посольства терміном на один рік. Василь також відрядив для роботи в посольстві Віталія Герца, який працював у банку. Закипіла робота. На другий день у Будапешті зустрівся із генеральним директором угорської дирекції обслуговування дипломатичних представництв. Він дав мені супроводжуючого та декілька адрес будинків, які можливо орендувати під посольство. Ми зразу домовилися про відстрочку орендної плати на один квартал.

Перший будинок не підійшов, а от другий мені відразу сподобався. Це було колишнє консульство ФРН у Будапешті по вул. Нограді, б. 8. Для відкриття потрібно було лише зробити косметичний ремонт і завести меблі. На другий день знову зустрівся з генеральним директором та попросив за тиждень провести косметичний ремонт на першому поверсі. Він спочатку заперечував, але коли почув, що це буде перше посольство України у світі, дав відповідну команду своїм підрозділам.

Уже 19 березня зателефонував міністру і повідомив, що 24 березня ми готові відкрити посольство. 24 березня 1992 р. урочисто було відкрито посольство України в Угорщині, яке стало першим дипломатичним представництвом України за кордоном [7]. На його відкриття приїхав через Ужгород у Будапешт заступник міністра закордонних справ зі двотижневим досвідом роботи на цій посаді Б. Тарасюк. Прибули голова Ужгородської обласної адміністрації С.І. Устіч, генеральний директор концерну «Закарпатліс» І.І. Герц. Йшов невеличкий дощ, зібралось досить багато журналістів провідних світових телекомпаній, і ми під Гімн України підняли над Будапештом і над цілим світом Український Прапор.

У цей же день увечері, разом із Товариством української культури Угорщини, ми провели урочистий вечір,

присвячений річниці з дня народження Т.Г. Шевченка. Вже тоді у мене склалися дружні стосунки із Я. Хортяні, яка в той час була однією з найбільш активних членів товариства. Саме з її допомогою ми організували великий концерт і прийом у будинку радянської культури та науки. Це був перший український захід такого рівня в столиці Угорщини.

Вдячний долі, що саме мені вона подарувала можливість бути в когорті перших українських дипломатів, які розбудовували двосторонні стосунки, і нехай зараз про це мало хто згадує – не ті пріоритети і не ті люди в керівництві зовнішньої політики України, яким це цікаво. Не це головне, головне те, що ми започаткували одну із найважливіших сторінок в українській дипломатії і вже ніхто і ніколи не в змозі вирвати її із великої книги української історії.

1. Ткач Д.І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.: МАУП, 2004. – С. 417.

2. Україна: утвердження незалежної держави 1991–2001. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 187.

3. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України: Підручник. – К.: Либідь, 2006. – С. 52.

4. Рудич Ф.М. Політичні лідери і стратегії реформ у країнах Центральної і Східної Європи. Політичний менеджмент.

5. Ткач Д.І. Зізнаюсь, я жив, живу, і дасть Бог житиму. // Громада. Часопис ТУКУ. Угорщина. – 2011. – № 3. – С.14.

6. Népszabadság. – 1991. – 06.02.

7. Népszabadság. – 1992. – 03.25.